

## احوال و آثار سید علیم الله جالندهری (شارح بوستان سعدی)

ثروت جبین\*

دکتر سید محمد فرید\*\*

### چکیده:

سید علیم الله جالندهری یک نویسنده، زبان شناس، ماهر فقه و سلوک، ماهر تصوف و عرفان و یک شارح عظیم بود. او مرید شاه ابوالمعالی کرمانی و خلیفه سید بهیکی سیهوانی بود. سبب شهرت او آثار گران بهای اوست که در زبان و ادب فارسی اهمیت فوق العاده دارد. از آنها انهار الاسرار (شرح بوستان سعدی) و نزهت السالکین قابل توجه اند. در کتاب انهار الاسرار به همان طور خوبی با احادیث نبوی، آیات قرآنی، اقوال علما و عرفانی و کتابهای مختلف استفاده کرده، تشریحات واژه ها و اصطلاحات را بیان کرده است که او را یک مردی دانشمند و دارای ذوق و قریحه بسیار عالی ادب قرار داده است. در نزهت السالکین دقایق تصوف و مسایل طریقت را به حیثیت ماهر تصوف و عرفان را ذکر کرده است. در این مقاله، شرح حال، آثار، و جایگاه ادبی سید علیم الله معرفی و بررسی شده است. **واژه های کلیدی:** تصوف، عرفان، اصطلاحات، فقه، مسایل طریقت.

---

\* عضو هیات علمی گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده دولتی دخترانه اسلام پوره، لاهور- پاکستان

\*\* عضو هیات علمی گروه زبان ادبیات فارسی، دانشگاه پنجاب، لاهور- پاکستان

زبان فارسی در شبه قاره پاکستان و هند به عنوان زبان فرهنگ اسلامی شناخته می شود. اسلام در حقیقت در سرزمین شبه قاره به وسیله ایرانیان رشد و ترویج یافت. شاعران و نویسندگان آثار گران بها یادگار گذاشتند. صوفیان و بزرگان از خراسان و غزنه به طرف این منطقه رهسپار شدند و در حکومت مسلمانان فارسی زبان گسترش بیشتری یافت و آخر کار سراسر شبه قاره قلمرو فارسی زبان در آمد. اینجا بیشتر محققین کلام شعرای برجسته فارسی را مورد تحقیق آوردند و یکی از آنها سعدی شیرازی است که نویسنده و شاعر برجسته زبان فارسی است و قابل تقلید بوده است. سعدی در حیات خود به شبه قاره سفر نکرده است؛ اما با آثار خود در شبه قاره اثر و نفوذ بسیار داشته است و در این سر زمین شرح ها و ترجمه های گوناگون از آثار سعدی به زبان فارسی و اردو و دیگر زبانها انجام گرفته است.

شیخ سعدی از بزرگترین شاعران جهان فارسی است که در ایران و شبه قاره بسیار پیروی شده است. مردم شبه قاره بیش از هر خطه در سعدی شناسی کار کرده اند و آثار گران بهای سعدی در شبه قاره مورد استقبال بوده اند. کلیات سعدی نخستین بار در شبه قاره در ۱۲۰۵ق چاپ شد و تعداد چاپ ها تا ۱۳۵۲ق بیش از ۵۰ بود. گلستان و بوستان سعدی نیز در شبه قاره استقبال شده اند. بوستان سعدی در ۶۵۵ق تالیف شد و در مثنوی های عرفانی و اخلاقی بسیار معروف است. این مثنوی مشتمل بر یک دیباچه و ده باب است. این مثنوی در شبه قاره بسیار بار شرح و توضیح شده است. نخستین شارح آن میر سید شریف گرگانی است که نسخه خطی شرح آن در کتابخانه دانشگاه پنجاب نگهداری می شود. از دیگر شارحین بوستان، می توان از عبدالرسول (۱۰۷۳ق)، محمد سعد پٹنوی عظیم آبادی (۱۰۹۶ق)، عبدالله خویشگی قصوری (۱۱۰۶ق)، عبدالواسع هانسوی (دوره اورنگزیب)، محمد افضل اله آبادی (۱۱۲۴ق)، علم الله چشتی جالندهری (۱۱۴۵ق)، علی محمد بن گل محمد انصاری، محمد نصیر، تیک چند بهار، محمد بن

غلام محمد گهلوی، مولوی غلام قادر نذیر مدرسی، مولوی سید محمد حسین مدرسی نامد برد- (ثاقب، ۲۰۱۵، ص ۲۰-۲۱)

سید علم الله جالندهری از شارحین معروف بوستان است- علم الله الحسینی چشتی جالندهری، بلخی ثم سربندی متخلص به علم در ۱۶۹۷/۱۱۰۹م در جالندهر به دنیا آمد- پدرش عتیق الله الحسینی مدرس فاضل در جالندهر بود- علم الله جالندهری تحصیلات مقدماتی را در جالندهر تحصیل کرد- در آثار خود درباره تحصیلات خود ذکر کرده است که او کتاب الشفاعة از بدایه و در منقولات، مباحث عنصریات از شرح حسین (بدایته الحکمت) به نزد سید ابراهیم خواند- بعد از آن به محضر عالم و محقق زمان خود، مولوی عبدالرحمن تحصیلات خود را به پایان رسانید-

سید علم الله مرید شاه ابوالعالی کرمانی و خلیفه میر محمد سعید المعروف سید بهیکی سیپهوانی بود- وقتی که سید آرزو داشت که با مرشد طریقت خود ملاقات کند، از پدر خود اجازه خواست ولی پدرش بنا بر دشواری های مسافرت اجازت نداد- ولی سید علم الله این قضیه را از راه شریعت و حدیث وفقه تحقیق کرد و معلوم شد که اگر کسی برای طلب علم و اصلاح قلب می خواهد که مسافرت کند، می تواند که بدون اجازه پدر برود، پس وی با قافله سید محمد عم زاده عبدالرشید که با پیروان خود به پانی پت می رفت، پیوست شد و به خدمت مرشد خود حاضر شد و بیعت کرد- بعد ها با اجازه مرشد به وطن خود مراجعت فرمود- (احمد، ۱۹۷۷ سال، ص ۴۰۲-۴۰۱)

سید علم الله در فقه و سلوک در دوره خود معروف بود- وی در ۱۲۰۳ق در گذشت و به حق پیوست- در تذکره علمای هند تاریخ وفاتش ۱۲۰۲ق ذکر شده است- (علی، رحمان، ص- ۱۴۷)

### معرفی کوتاه آثار سید علیم الله جالندهری:

سید علیم الله جالندهری در زبان و ادبیات فارسی آثار گران بها به یادگار گذاشته است که شرح آن به قرار زیر است-

#### انهار الاسرار:

سید علیم الله جالندهری، در شرح بوستان سعدی کتابی نوشت و نامش "انهار الاسرار" نهار- او این شرح را در ۱۱۳۰ق آغاز کرد و در ۱۱۴۵ق به پایان رسانید به نظر محققان و ادباً این شرح بوستان، شرح عالمانه و مفصل است و باویژگیهای بسیار، در زبان و ادب فارسی مقام عالی و برجسته به دست آورده است- علت مستند و مبسوط شدن این شرح این است که سید علیم الله در آغاز انهار اسرار برخی قواعد ضروری فارسی را شرح داده و شعر و نثر را تعریف و بحور شعر را به تفصیل سخن گفته است و راجع به آغاز شعر روایت بهرام گور را هم گذارش کرده است- در تعریف بحور شعر نوشته است که بوستان سعدی در بحرمتقارب مثنی مقصور نوشته شده است و در بعضی شعر ها این بحر محذوف است و این روایت ممنوع نیست-

برای توضیح دادن و شرح کردن الفاظ و اصطلاحات بوستان جا به جا آیات قرآنی و احادیث نبوی آورده است- با این همه شارح با استفاده از اقوال علما و عرفانی مانند شهاب الدین سهروردی، قاضی بیضاوی، ابن عربی، سهل بن عبدالله تستری، جلال الدین مولوی، امام غزالی و شیخ عبدالحق، اصطلاحات را توضیح داده است- وی از کتابهای عرفانی مثل فتوحات مکیه، نفحات الانس، احیاء العلوم، ذخیره الملوك، اخلاق ناصری، تذکرة الاولیا و فصوص الحکم استفاده کرده است- مزید بر آن در ضمن تشریح کردن مسائل نزاعی را به مفصل زیر بحث قرار داده است و بسیار موضوعات را به خوبی توضیح داده است مثل جن وانس، ایمان فرعون وقت غرق، تجنیس و تمثیل رُوح، آفرینش زمین و آسمان، حقیقت قلب و نفس و رُوح، مدت

نزول قرآن، تحقیق ذوالقرنین، تخت سلیمان، قصه رستم و شغال رستم و اسفندیار، مباحث کشتی و شکار، بحث سماع- (جالندهری، نسخه خطی ۱، ص ۳۲)

تفصیل نسخه های این شرح بدین قرار است:

۱- ۱۲۶۴ق، اسلام آباد، گنج بخش، شماره ۱۱۲۴، نستعلیق پخته، ۳۵۶ص

۲- بی تا، لاهور، دانشگاه پنجاب، ذخیره شیرانی، شماره ۳۸۹۴/۸۶۱/۲، نوشته محمد عظیم ولد مخدوم عبدالکریم

این شرح در سال ۱۲۸۶ق از مطبع مطلع نور لاهور چاپ سنگی شده است. این شرح مشتمل بر ۲۲۴ صفحات است.

#### زبدة الروایة فی مسائل الوقایة:

این کتاب در سال ۱۱۴۱ق نوشته شد. (منزوی، جلد چهارم، صص ۵۵۷-۵۵۸)  
عنوان های این کتاب در زیر است:

— کتاب الطهارة

— کتاب صلات

— کتاب زکات

— صوم

— حج

— نکاح

— طلاق

– بیع

– حدود و تعذیر

– وصایا

نسخه خطی این کتاب نوشته ۱۳۰۶ ق منحصر بر فرد است و در اتک به کتابخانه مولانا محمد علی نگهداری می شود.

### شجره پیران چشت

نبی هادی در کتابش "Dictionary Of Indo-Persian Literature" این اثر را مال سید علم الله جالندهری قرار داده است.

### شرح اخلاق ناصری

سید علم الله جالندهری این کتاب را در شرح اخلاق ناصری نوشته است.

### نترالجواهر فی تلخیص سیر ابی الطیب و المطاهر

این کتاب ترجمه فارسی نظم الدرر و المرجان فی تلخیص سیر سید الانس و الجان است. مؤلف نظم الدرر و المرجان مرزا خان برکی جالندهری است. سید علم الله برای افاده عوام و خواص این کتاب را از زبان عربی به زبان فارسی ترجمه نمود.

این کتاب مشتمل بر فصل های کوتاه است. در این کتاب همه جزو های زندگی آنحضرت را مورد بحث قرار داده است. در آغاز درباره نسب، ولادت، وفات والدین، ظهور علامات نبوت، ابتدای نبوت، معراج، هجرت، غزوات، حج و عمره ذکر کرده است. محاسن اخلاق را به خوبی مطرح کرده است. موضوعات دیگر که برای تفصیل آورده اند مثل شجاعت، سخاوت، وفا، حیا، شفقت و رحمت، تواضع و حسن معاشرت.

مزید برآن معمولات زندگی آنحضرت مثل برخاستن، نشستن، خفتن، خوردن، زندگی کردن و آداب و اخلاق با دیگران را به مفصل گفته است۔

فی الجمله این کتاب ہر موضوع زندگی آنحضرت را بہ طور خوبی احاطہ کردہ است۔ در آخر دربارہ شعراً، کاتب، امین و وزیر، پیغامبر اصحاب و حتی سلاح و لباس ہا و جانوران آنحضرت راہم بہ تفصیل گذارش کردہ است۔

ہر موضوع را مختصراًولی بہ طور جامع بیان کردہ است۔ این بہ زبان فارسی سادہ ترجمہ شدہ است۔ معرفی نسخہ ہای خطی بدین قرار است:

— ۱۱۴۸ق، ملتان، جہانپان، چک ۱۰/۱۱۴، اللہ بخش اسد نظامی، نستعلیق خوش، آغاز برابر نمونہ، ۲۱۰ص۔

— ۱۱۹۷ق، پیشاور، دانشگاه پیشاور، شمارہ ۳۳۲، نستعلیق خوش، آغاز برابر نمونہ، ۵۷۲ص۔

— سدہ ۱۱-۱۲ق، میانوالی، کندیان، کتابخانہ سعدیہ، مولانا ابوالخلیل خان محمد صاحب، خانقاہ سراجیہ، نستعلیق خوش، آغاز برابر نمونہ، ۲۳۸ص۔

— سدہ ۱۲-۱۳ق، اسلام آباد، کتابخانہ گنج بخش، شمارہ ۱۱۷۹۸، آغاز برابر۔

— بی تا، لاہور، دانشگاه پنجاب، ذخیرہ شیرانی، شمارہ ۳۸۵۴/۸۲۱

### تزہت السالکین:

این کتاب در تہہ انہار الاسرار نوشتہ شد۔ سید علیم الله در آغاز آن ذکر آورده است کہ بعضی از دوستان اصرار داشتند کہ نکتہ ہای عرفانی کہ در شرح بوستان مختصراً ذکر شدہ، بہ صورت جداگانہ مرتب شدہ

برای سالکانِ طریقت باعثِ نزهت باشند. سید علیم الله این نکته ها در رساله ای جداگانه جمع آوری کرده  
نامش نزهت السالکین نهاد. این رساله در ۲۵ فصل است. عنوان های رساله به شرح زیر است:

— پیری و مریدی و شروط و آداب

— نفس و قلب و دیگر لطائف و تهذیب اخلاق

— مبادی سلوک

— طلب علم و کسب و حرفت

— بیان ولی و اصحاب نوبت و رجال الغیب

— زیارت قبور و عبادات آن

— دعاء و اجابتن آن

— رویاء و واقعه

— انواری که بر سالک نمایان می شود

— معرفت و توحید

— یقین و مراتب آن

— مکاشفه و معائنه و مشاهده

— حجاب و وصل و قرب

— فنا و بقا

- حیرت
- بیرون آمدن سالک از قید زمان و مکان
- خصال درویشان
- تجرد و تاهل
- طعام خوردن و خوراندن
- سماع
- جلسه ذکر و ذکره اره. نگاه داشتن سبحه
- چهار پیر و چهارده خانواده و دیگر
- ترتیب نوشتن شجره
- احوال پیر دستگیر و احوال مؤلف
- وصال حضرت پیر و فوائد اعراس پیران
- نسخههای خطی نزهت السالکین بدین قرار است:
- ۱۲۱۸ق، لاهور، دانشگاه پنجاب، ذخیره شیرانی، شماره ۶۲۱۱، نوشته از روی نسخه ۱۱۸۳ق.
- پایان سده ۱۲ق، لاهور، پنجاب پبلک لائبریری، شماره ۶، ۲۹۷ علیم، شکسته آمیز، آغاز برابر نمونه، ۱۸۲ص

## کتابشناسی منابع:

- احمد، ظہورالدین، پاکستان میں فارسی ادب (از بہادر شاہ تا اقتراض سلطنت مسلمانان، ۱۱۱۹ھ تا ۱۲۵۹ھ) ادارہ تحقیقات پاکستان، دانشگاه پنجاب، لاہور، ۱۹۷۷م، صص ۳۹۷-۴۰۳۔
- انوشہ، حسن، دانشنامہ ادب فارسی (ادب فارسی در شبہ قارہ ہند، پاکستان و بنگلادیش)، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، جلد ۴ (بخش دوم)، تہران، تابستان ۱۳۸۰، صص ۱۸۲۵۔
- تذکرہ علمای ہند، محمد عبدالشکور ریوانی (رحمان علی)، لکھنؤ، نولکشوریس، ۱۳۳۲ق/۱۹۱۴م، ص ۱۴۷۔
- ثاقب، محمد اقبال، ۲۰۱۵م، برصغیر میں بوستان سعدی کی اردو اور فارسی شرحوں کا تاریخ وار تعارف و تجزیہ، مجلہ تحقیق لاہور۔
- حسین، محمد بشیر، فہرست مخطوطات شیرانی، ادارہ تحقیقات پاکستان، دانشگاه پنجاب، لاہور، جلد اول، ۱۹۶۸م، ص ۲۴۔
- حمید، انجم، راہنائی فہرست مشترک نسخہ های خطی فارسی پاکستان، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد، ۱۳۷۷ش، ص ۷۱۸۔
- راہی، اختر، ترجمہ های متون فارسی بہ زبان های پاکستانی، مرکز تحقیقات ایران و پاکستان، اسلام آباد، ۱۹۸۶م، ص ۱۳۰-۱۳۱۔
- منزوی، احمد، فہرستوارہ کتبہای فارسی، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ص ۲۱۹۷، ۱۳۷۶-۱۳۷۴ش۔
- منزوی، احمد، فہرست مشترک نسخہ های خطی فارسی، مؤسسہ فرهنگی منطقہ نی، تہران، جلد ششم، ص ۴۰۰۹۔
- منزوی، احمد، فہرست مشترک نسخہ های خطی فارسی، پاکستان، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، جلد دہم، ص ۲۸۵-۲۸۷۔
- منزوی، احمد، فہرست مشترک نسخہ های خطی فارسی پاکستان، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد، ۱۹۸۴، ص ۲۸۹-۲۸۸)
- ہادی، نبی، Dictionary of Indo-Persian Literature foreword by Kapila vatsyayan, New Delhi, Indra Gandhi National Centre for the arts Abhinav publication 1995.